

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ГЮНЕЛЬ МИРЗАЛИ ГЫЗЫ САФАРАЛИЕВА

**СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЗООНИМОВ
РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ**

57.07.01. - Славянские языки
57.06.01. - Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание учёной степени
доктора философии по филологическим наукам

Баку – 2015

Работа выполнена на кафедре Общего и русского языкознания
Бакинского славянского университета

Научный руководитель: доктор филологических наук,
профессор
Эльмира Сеид Мамед гызы Мамедова

Официальные оппоненты: доктор филологических наук,
профессор
Габиб Мамед оглу Зарбалиев

доктор филологических наук, доцент
Насирага Шахмурад оглу Мамедов

Ведущая организация: Кафедры Русского языка и методики
его преподавания и Азербайджанского
языкознания Азербайджанского
Государственного Педагогического
Университета

Защита состоится 30__09____ 2015 года в ____ часов на
заседании Диссертационного Совета Д.02.071 по защите диссертаций
на соискание ученой степени доктора филологических наук и доктора
философии по филологическим наукам Бакинского славянского
университета по адресу: AZ 1014, г. Баку, ул. Сулеймана Рустама, 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Бакинского
славянского университета.

Автореферат разослан ____ _____ 2015 года.

Ученый секретарь
Диссертационного совета, Д.02.071
доктор философии по филологии, доцент

Н.Р. Мугимова

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

В культуре любого нацэтноса почитание животных – *анимализм* всегда занимал большое место. На основе почитания животных формировалась совокупность культовых обрядов и верований, называемой *зоолатрией* или *зооморфизмом*.

Зоолатрия - (от *зоо...* и греч. *latréia* — поклонение) - служение, культ животных, широко распространенный в религии Древнего Египта, Индии и других религиях); *анимализм* (от лат. *animal* — животное), совокупность обрядов и верований, связанных с религиозным почитанием животных; жанр изобразительного искусства (живопись, графика, скульптура) основным объектом которого являются животные¹.

В лингвистике нет единного подхода к описанию терминологии, называющих животных. Одним из понятий языка является термин *зоонимы* (*зоолексемы*) – слова, обозначающие представителей животного мира. Для описания животных в прямом значении используется термин *зооним*.

В лингвистической литературе *зоонимы* известны как *анимализмы*, *зоонимы-метафоры*, *зоометафоры*, *зооморфизмы*, *зообразы*, *зоохарактеристики*, *зоолексемы*.

Зоонимы как языковое явление всегда вызывали интерес исследователей. В последнее время зоонимы стали предметом исследования для целого ряда лингвистов. Изучению различных аспектов зоонимов посвящены многие работы русских, азербайджанских и зарубежных ученых (Ю.Л.Лясота, О.Б.Абакумова, Э.А.Кацитадзе, М.Адилов, Л.А. Киприянова, Т.В.Козлова, Ц.Ц.Огдонова, М.Микаилова, В.В. Морковкин, К. Т. Гафарова, О. В. Галимова, М.В. Горбенко, Я.Л. Белицына, И. А. Курбанов, В. М. Мокиенко, А. В. Гура, М.Малафеева, Кынг Тон Куанг, И. В. Колханских, О. В. Лаврова, И. В.Куражова, О.В.Семина, Чжэн Инкуй, С.Р.Тлехатук, Н.В.Солнцева, И.Устуньер, А.Гаджиева, Т.В.Хахалкина, Ю.С.Сидорова, А.Микаилова, Л.С. Войтик, Ф.А. Литвин, Е. А. Гутман, Л. Ф. Миронюк, Х. Рагимзаде, З. Хасиев, Э.Г.Сайфутдинова, М.С.Атабаева, Л. Б. Белоглазова и др.)

¹ Словарь иностранных слов. М.: Русский язык, 1982, с.185

Актуальность исследования. Анализ лексики, в составе которой имеются зоонимы и зооморфизмы, изучение научной литературы показывает, что, несмотря на распространенность во многих языках мира зоонимической лексики, характеризующей человека, зооморфизмы не являлись объектом специального комплексного контрастивного анализа в русском и азербайджанском языках.

Предметом исследования данной диссертации являются названия животных (наземные млекопитающие) - зоонимы в двух языках – русском и азербайджанском.

Объектом исследования является та область языка, которая включает в себя зоонимы, зооморфную метафору, фразеологические единицы (ФЕ) с анималистическими компонентами, производные отзоонимические единицы.

Целью настоящей работы является целостное синхронно-сопоставительное изучение зоонимов, зооморфизмов, зооморфной метафоры, ФЕ с анималистическими компонентами, словообразовательных типов зоонимических единиц в русском и азербайджанском языках.

Поставленная цель обуславливает решение следующих основных задач:

- выявить список зооморфизмов в современном русском и азербайджанском языках;
- установить состав метафорических устойчивых оборотов с зоокомпонентом;
- произвести сопоставительный анализ устойчивых сравнительных оборотов (УСО) в зависимости от их соотношения в сравниваемых языках: эквивалентное, аналогичное, безэквивалентное;
- выявить структурные особенности УСО;
- установить фреймы ФЕ с зоонимическими компонентами;
- провести сопоставительный анализ фреймов ФЕ с целью установления: эквивалентных, аналогичных, безэквивалентных фразеологизмов с анималистическими компонентами;
- установить количественно-сопоставительный анализ ФЕ по фреймам;
- установить словообразовательные типы (СТ) зоонимов и отзоонимических единиц в лексике сопоставляемых языков.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. Оценочное значение является одним из показателей семантической целостности, устойчивости и воспроизводимости устойчивых сравнительных оборотов и фразеологизмов.

2. Зооморфизмы как компоненты УСО, фразеологических единиц (ФЕ) способствуют созданию образности.

3. Компонент-зооним играет очень важную, определяющую роль в семантической структуре фразеологизмов, он обуславливает семантическое своеобразие исследуемых фразеологизмов, заключающееся в их антропоморфизме.

4. УСО с компонентом - зоонимом семантически и структурно организованы, что проявляется в их объединении в тождественные структурно-грамматические группы.

5. Зооморфизмы обладают национальной спецификой, которая выявляется при сопоставительном анализе УСО и фреймов - наличие в зооморфных системах русского и азербайджанского языков значительного количества зоометафор и ФЕ, присущих только одному из языков.

6. Словообразовательные типы (СТ) отзоонимических образований в азербайджанском и русском языках являются отражением принципов их формально-семантической организации.

Научная новизна диссертации определяется ее актуальностью.

Впервые в работе осуществлен комплексный сравнительно-сопоставительный анализ зоонимов, зоометафор, фразеологизмов с зоокомпонентами, СТ, как составляющих подсистемы лексического и словообразовательного состава русского и азербайджанского языков.

Теоретическое и практическое значение работы заключается в том, что в ней в результате синхронного изучения зоонимов и зооморфизмов в семантико-типологическом и словообразовательном аспектах сформулированы научные наблюдения, обобщения, выводы о метафорических, фразеологических единицах, словообразовательных особенностях зоонимов русского и азербайджанского языков.

Материалы данной диссертации могут быть использованы в разработке методики лексикографического описания языкового материала; в практике изучения языков и теории перевода, а также в вузовских лекционных и практических курсах по фразеологии, лингвокультурологии и страноведению.

Материалом исследования являются зоонимы и зооморфизмы, отзоонимические единицы, содержащиеся в толковых, фразеологических, словообразовательных словарях русского и азербайджанского языков, а также ресурсы глобальной сети Интернет.

Методологической базой предлагаемой диссертации является система лингвистических понятий и категорий, в которых сформулировались результаты успешных исследований в азербайджанском, русском и зарубежном сравнительном языкознании.

Методы исследования. В целях достижения целостного синхронного описания зоонимов, зоометафор в исследуемых языках исходными были следующие принципы классификации: лексико-семантический, структурный, словообразовательный. В зависимости от них применялись следующие методы анализа: семантический, компонентный, дистрибутивный, словообразовательный, контрастивный, которые в комплексе позволили изучить и раскрыть существенные свойства зоонимов. С целью установления сходств и различий, присущих сравниваемым языкам, нами применялся контрастивно-типологический метод, который предполагал системное сопоставление языковых структур с выявлением изоморфных моментов, дающих выход на установление универсалий.

Апробация работы. Основные положения исследования в виде докладов и выступлений излагались на теоретических семинарах, проводимых в Бакинском славянском университете, вузовских, межвузовских, республиканских и международных научно-практических конференциях. По теме диссертационного исследования имеются 8 публикаций.

Структура диссертации. Диссертационное исследование состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы (192 наименования) и списка условных сокращений.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **введении** обосновываются актуальность и выбор темы диссертации; определяются объект и предмет исследования; раскрываются цель и задачи работы, методы исследования; излагаются новизна, теоретическая и практическая значимость исследования; выдвигаются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации «Зооморфная метафора как способ образной характеристики человека» состоит из трех подглав и посвящена семантике, структуре УСО и межъязыковым соотношениям в сравниваемых языках.

В первой подглаве первой главы диссертации производится семантическая классификация зооморфизмов и зоометафор русского и азербайджанского языков на основе эмоционально-оценочной характеристики людей.

В лингвистических исследованиях последних лет описываются и выделяются различного рода метафоры. Лингвисты выделяют ботанические, зооморфные, антропоморфные, географические и другие метафоры. Рассмотрим, к примеру, географические метафоры: *Рим строился не один день; Не сразу Москва строилась; Москва – третий Рим; В Тулу со своим самоваром не едут; Şamaxı/Aşqabad batan kimi batdı; Soraq-soraq ilə İsfahana gedərlər; Zirəni Gırmana aparmazlar; Bağdadda pişik onu dişdiyib, İstanbulda it döyüb; atı olmayan Həmədanda/Qarabağda piyadadır* и т.п.

Люди, наблюдая за животными, стали сравнивать их самим собою, переносить качества, действия, внешний облик и т.д. животных на человека. Зообразы тем самым становятся символическими носителями человеческих качеств, выражать эмоциональную оценку лица: полная, неуклюжая женщина – *кобыла/корова/inək*; упрямый и глупый человек – *осёл/ишак/eşşək*; человек, вызывающий презрение, негодование своими поступками – *нёс/көрək*; скверный, подлый человек – *собака/it*; молодой, неопытный человек/мальчишка – *щенок/küçük*; грубый, низкий, подлый человек – *скот/ скотина/heyyan* и т.п.

Зоонимы по признаку эмоционально-оценочной характеристики человека можно разделить на два основных типа: 1) зоонимы, выражающие негативную оценку, характеристику; 2) зоонимы, выражающие позитивную характеристику, оценку.

В составе зоонимических единиц с негативной оценкой рассматриваются не только зоонимы, но и лексемы, связанные с зоонимической терминологией, типа: а) в русском языке: *морда, рыло, тварь, скот, шкура, зверь, быдло, кляча*; б) в азербайджанском языке: *heyyan, tazi, öküz, mal, yırtıcı, sürü* и т.д.

Семантическая классификация зоонимов в русском и азербайджанском языках, отражающая негативную эмоционально-оценочную характеристику людей, позволила выделить 19 групп.

Рассмотрим некоторые из них: 1) по физическому состоянию (по росту, силе, полноте, худобе и т.п.): а) в русском языке: *боров, кабан, кабанёнок, хряк, бегемот, бугай, бык, верблюд, медведь, буйвол, буйволица, бизон, гиппопотам, телец, выдра, жираф/ жирафа, кляча, кобыла, кобылица, конь, лошадка, лошадь, мастодонт, слон, слониха, корова, битюг, кенгуру, одер, туша, крот* и т.д.; б) в азербайджанском языке: *ауѓир, zürafə, fil, əkə, ау, kəl, camış, dana, inək* и т.д.

2) по непривлекательности, неопрятности: а) в русском языке: *макака, мартышка, обезьяна, крот, крыса, морда, мурло, рыло, хавронья, свинья, кенгуру* и т.д.; б) в азербайджанском языке: *donuz, kirpi, əntər, meymun, sıçovul, sıçan, kaftar, köstəbək* и т.д.

Различные животные могут быть выразителем одного и того же качества. Так, например, для выражения покорности, зависимости, робости, трусливости используются разные зооморфизмы, что обуславливает совпадение зооморфных значений как в одном и том же языке, так и в разных языках: а) в русском языке: *овца, овечка, заяц, мышка, быдло, свора, стадо, табун* и т.д.; б) в азербайджанском языке: *dovşan, qoyn, quzu, sürü* и т.д.

Один и тот же зооморфный образ может развивать несколько метафорических значений, например: *обезьяна/теутун*: 1. о человеке, который гримасничает, передразнивает других; 2. об очень некрасивом и уродливом человеке; *собака/it*: 1. о злом, грубом человеке; 2. знаток, ловкий в каком-нибудь деле человек; 3. собачья преданность, привязанность, покорность; 4. собачий нюх: об обостренном чутье; *бык/öküz*: 1. о человеке с массивным, крупным телом, крепкого телосложения; 2. о грубом, тупом, неотёсанном человеке.

Устойчивые сравнения, как и зооморфизмы, разделяются на два основных типа: 1) сравнения с негативной оценкой; 2) сравнения с позитивной оценкой.

Сравнения с негативной оценкой с названиями животных в русском и азербайджанском языках составляют большинство среди зоонимических УСО, в которых отражаются наблюдения, связанные с животными, и в виде сравнений применяются к человеку:

1) психические качества, черты характера: а) в русском языке – *уперся как баран; робкая как овца; как овечка кроткий; угрюмый как*

бирюк; ревнивый как собака; зол как тигр; тихий как мышь и др.; б) в азербайджанском языке: *dovşan kimi qorxaq; eşşək kimi tərsdir; itlə pişik kimi dolanmaq/yola getməmək; dəvə kimi kinli; pişik kimi cırtaqlaşmaq; canavar kimi baxmaq; canavar kimi ulamaq; qurd kimi qızgın* и т.п.;

2) отсутствие интеллекта: а) в русском языке - *установиться как баран на новые ворота; неумная как корова; как свинья в апельсинах разбираться/понимать; как стадо баранов/овец* и др.; б) в азербайджанском языке: *dəvə nalbəndə baxan kimi /baxmaq; mal kimi gözünü döymək; mal sürüsü kimi, iki eşşəyin arpasını bölə bilməyən* и т.п.

Сравнения негативной оценки выражают: физические качества, возможности; внешний облик; психические качества, черты характера; отсутствие интеллекта; повадки, умения и т.д.

УСО могут использоваться в сатирических целях для создания наглядно-экспрессивного представления, видения зообраза: *ржать как лошадь; устойчив как корова на льду; говорит, как лошадь хомут тащит; ходить как лось; летать как угорелая кошка; красться/лазить как кошка; как коза на кровлю моститься; как красная тряпка для быка; воет как волк на морозе; крутится как белка в колесе* и т.п.; *at kimi kişnəmək; ac qurd kimi gözünə təpir; çoban qoyunu qırخان kimi qırmaq; it/köpək kimi ölmək; batan gəmidən qaçan sıçanlar kimi qaçurlar; eşşək kimi anqırmaq* и т.п.

Использование УСО в сатирических целях для создания наглядно-экспрессивного представления позволяет живо представить картину, видение, связанное с этим зообразом, которое путем сравнения переносится на человека: *устойчив как корова на льду; говорит, как лошадь хомут тащит; ходить как лось; летать как угорелая кошка; как коза на кровлю моститься; как красная тряпка для быка; крутится как белка в колесе* и т.п.; *at kimi üzə durmaq; pişik kimi cırtaqlaşmaq; canavar kimi baxmaq; ac qurd kimi gözünə təpir; dişi caqqal kimi dişlərini ağartmaq; dana kimi böyürmək; gözü qızmış dəvə kimi; tısbağa kimi, sürünə - sürünə* и т.п.

Зооморфизмы и УСО с положительной оценочностью малочисленны: храбрый, отважный, мужественный человек: *леопард, пантера, барс, лев, львица*; человек, пользующийся большим успехом у женщин и занимающий видное положение в светском обществе: *лев, львица*; стройность, гибкость: *лань, газель, джейран*; сила, здоровье: *буйвол, медведь, лошадь, бык*; верный человек: *собака*; опытный,

ценный специалист: *зубр* и т.д.; *собачье чутьё*; *собачьи глаза*; *быстрая, трепетная лань*; *зоркий как рысь*; *сильный/выносливый как лошадь*; *резвая, бойкая как коза*; *рослая, здоровая как кобыла*; *ловкий как обезьяна*; в азербайджанском языке привлекательность, стройность, гибкость, молодость: *ahu, taral, seyran*; сила, храбрость, смелость: *aslan, bəbir, kəl, qoç, nər, pələng, canavar*; благородность: *at, dəvə*; опытность, знание жизни: *əkə, qurd* и т.д.; *ahu kimi qaçmaq; ahu kimi baxmaq; ahu gözlər; gözləri elə bil ceyran gözüdür; aslan ürəkli adam; aslan ürəyi yeyib; elə bil qurd ürəyi yeyib; pələng cəldliyilə; pələng sıçrayışı; qurd kimi ayaqdır; ayı kimi güclü; nər kimi; it kimi iy bilir* и т.п.

Вторая подглава посвящена классификации УСО русского и азербайджанского языков в зависимости от их межъязыковых соответствий. Сопоставительный анализ УСО, а также фразеологизмов позволили выделить следующие типы соотношения между единицами русского и азербайджанского языков:

1) Эквивалентное соотношение: когда ФЕ русского языка соотносится с эквивалентной единицей азербайджанского языка. В этом случае имеет место замена УСО или фразеологизма сходным УСО или фразеологизмом в сравниваемом языке.

2) Аналогичное соотношение: когда УСО или ФЕ можно передать на язык перевода тем или иным вариативным или аналогичным соответствием. К межъязыковым аналогическим УСО или фразеологизмам относятся единицы, выражающие одинаковые значения, но характеризующиеся приблизительным сходством структуры и компонентного состава.

3) Безэквивалентными фразеологизмами азербайджанского или русского языка считаются единицы, не имеющие соответствий во фразеологической системе сопоставляемых языков, передающиеся дословным или описательным переводом. В основном переводчики пользуются описательным переводом, который сводится к переводу не самого фразеологизма, а его толкования, объяснения с сохранением этнических реалий.

По семантике и составу компонентов русские УСО делятся на: а) имеющие эквиваленты в азербайджанском языке: *как разъярённый медведь - yaralı ayı kimi; грызутся как собаки/как собака грызться - it kimi bir - birini didmək/ tutmaq, it kimi boğuşmaq; сильный/выносливый как лошадь - at kimi güclü; труслив/боязлив как заяц - dovşan kimi ürək/qorxaq; жуть как свинья - donuz kimi uşağataq; нажраться как*

свинья - *donuz kimi yetək*; доить как корову – *sağmal inək kimi sağmaq*; ходить одиноко как бирюк - *yalquzaq kimi tək qalmaq* и т.п.;

б) имеющие аналоги в азербайджанском языке: как сивый мерин врать – *it kimi yalan demək*; как свинья в апельсинах разбираться/понимать - *eşşək zəfəranplovun nə olduğunu bilməyən kimi*; толстый, жирный как свинья - *öküz/dana kimi şişman*; реветь как корова – *öküz kimi böyürmək* и т.п.

в) метафоры азербайджанского или русского языка, не имеющие соответствий в метафорической системе другого языка: кудрявый как пудель; скрытый как волк; визжать как поросенок; заживет как на собаке; как медведь/медвежонок в берлоге; как корова на льду; ходить плавно/мягко/бесшумно как кошка; мурлыкать как кошка; развелась как дойная корова; как у коровы хвост; влюблён как кошка; как от козла молока; *at kimi üzə durmaq*; *ac qurd kimi gözünə təpir*; *dişi saqqal kimi dişlərini ağartmaq*; *it əl-ayağını yemiş kimi bir yerdə qərar tutmayan*; *it kimi qarmaq*; *eşşək kimi anqırmaq* и т.п.

Анализ УСО позволил установить, что для рассматриваемых языков является универсальным наличие в зооморфных системах сравнительных оборотов, совпадающих по образу и семантике. Они составляют большинство и представляют собой полные межъязыковые эквиваленты.

Наличие незначительного количества безэквивалентных зоометафор в зооморфных системах двух языков связано со спецификой национального мышления и культурно-языковых традиций нацэтноса.

Третья подглава посвящена структурным особенностям УСО.

Оформление УСО происходит по определенным моделям. Выявить структурные особенности УСО - задача данной подглавы.

УСО по своей структуре состоят в основном из двух компонентов, соединенных в одно семантическое целое при помощи сравнительных союзов. Они могут быть также многочленными, а компонент-зооним является смысловым центром УСО.

Двукомпонентные и многокомпонентные модели УСО русского языка сочетаются со сравнительным союзом *как*: *неуклюжий, неповоротливый как медведь*; *нерасторопная, неповоротливая, неумная как корова*; как свинья в апельсинах *разбираться/понимать*; *нажраться как свинья* и т.д., а УСО азербайджанского языка сочетаются с союзами *kimi* (как) и *elə bil* (как-будто): *kələ/kəl kimi işləmək*; *eşşəyi döyən kimi döymək*; *özünü quzu kimi göstərmək*; *donuz kimi yaşamaq*;

donuz/eşşək kimi içmək; elə bil dəli it dişləyib; elə bil dəvənin qarnı yırtılıb; elə bil it çeynəyib; elə bil it yalayıb; elə hürən itdən belə zınqıldayan tula olar и т.д.

УСО русского и азербайджанского языков могут быть одночленными в результате опущения, эллипса одного из компонентов метафорической конструкции: *как коза (бойкая, резвая); как свинья (грязная)* и т.п.; *it kimi (yorulmuş); qoyun kimi (qorxaqdır)* и т.п.

В зависимости от лексико-грамматической характеристики метафорические конструкции подразделяются на: глагольные, адъективные, субстантивные.

1. Глагольные УСО в русском и азербайджанском языках характеризуют действие и состояние объекта: *избить/избивать как собаку; вести себя как слон в посудной лавке; красться/лазить как кошка; биться/сражаться/драться как лев* и т.п.; *ест как волк; глядеть быком/бычком; чавкает как свинья; разбредаться как овцы; дрожать как овечий хвост* и т.п.; *ayı artıddan küsən kimi küsmək; qoç kimi/öküz kimi/kəl kimi işləmək; sağmal inək kimi sağmaq; it ağacı sevən kimi sevmək* и т.п.

Как в русском языке, так в азербайджанском языке глагольные УСО составляют большинство. В русском языке они построены по модели *Глагол + Комп + Суц.*, а в азербайджанском - *Суц. + Комп + Глагол* (место глагола в конце предложения обусловлено особенностями азербайджанского языка).

2. В русском языке адъективные УСО имеют структуру *Прилаг. + комп. + Суц., Комп. + Суц. + Прилаг.*: *дикий как мустанг; влюблен как кошка; зол как тигр; слепой как крот; неуклюжий как слон; лютый/ свирепый как зверь; непорядочный/ грубый как скот; как свинья грязная; как овечка кроткий* и т.д.

Среди УСО адъективного типа встречаются бескомпаративные образования: *свинячьи глазки; воловий взгляд; коровьи глаза* и т.п.

В азербайджанском языке адъективные УСО характеризуют свойство объекта и имеют структуру *Суц. + комп. + Прилаг.; Прилаг. + комп. + Суц.*, а также с компаративным союзом в конце конструкции: *Прилаг. + Суц. + комп: qurd /canavar kimi ac; eşşək kimi tərsdir; dəvə kimi kinli; eşşək kimi tərsdir/ tərsdir eşşək kimi; quzu kimi sakit; qurd kimi qızgın; ayı kimi güclü; pişik kimi canı bərkdir; öküz/ dana kimi şişman/ şişman öküz kimi* и т.п.

3. Субстантивные УСО в русском и азербайджанском языках характеризуют свойство предмета и имеют одинаковое структурное построение: *Комп. + Сущ + Сущ; Сущ. + комп. + Сущ.; Сущ + Сущ.; Комп. + Сущ; Сущ + Комп.:* как *корова на льду; как белка в колесе/ как белка; как медведь/медвежонок в берлоге; нюх как у собаки; как баран на новые ворота; как кошка с собакой; как стадо баранов/овец; как коза (бойкая, резвая); как свинья (грязная); как белка (вертеться) и т.п.; quzu kimi adam/quzu kimi; cani it canıdır; it sürüsü kimi; kəl/ öküz kimidir; ahu gözlər; gözləri elə bil ceyran gözüdür; aslan ürəkli adam; aslan kimi; pələng cəldliyi; pələng sıçrayışı; ceyran südü; it kimi (yorulmuş); qoyun kimi (qorxaqdır); tula/it kimi и т.п.*

Вторая глава диссертации «Фразеологические единицы с анималистическими компонентами» посвящена фразеологизмам с компонентами - зоонимами.

Лингвисты по-разному определяют предмет фразеологии.

При узком рассмотрении предмета фразеологии – к фразеологизмам относят только идиоматические выражения и фразеологические единства, переосмысленные до конца. А при широком рассмотрении его состава – к фразеологизмам относят любое воспроизводимое устойчивое сочетание - пословицы, поговорки, крылатые слова и т.п.

Представители Бакинской фразеологической школы придерживаются широкого и узкого направления во фразеологии. Яркими представителями этой школы являются М.Т. Тагиев, Ф.Гусейнов, Г.А. Байрамов, М. Гусейзаде, Б.Г. Таирбеков, М.Адилов, А. Оруджев, А.М. Гурбанов, З. Ализаде, Х.Р.Рагимзаде, Г.Юсифов, А.Мамедли, И.Г. Гамидов, Дж. Бейдилли, Х. Рзаев, Н. Ф. Сейидалиев, Н. Велиева и др.

Мы придерживаемся широкого подхода к фразеологии.

Задача данной главы диссертации заключается в сопоставлении ФЕ русского и азербайджанского языков, включающих названия животных (наземных млекопитающих), и выделении среди них: а) эквивалентные; б) имеющие аналоги в обоих языках; в) безэквивалентные.

При описании национально-культурного своеобразия фразеологизмов с анималистическими компонентами будем пользоваться понятием фрейм. “Суммируя разные, дополняющие друг друга определения, можно сказать, что фрейм (сценарий, схема, модель) – это фрагмент знания о мире, организованный вокруг некоего понятия или ти-

повой для данного социума ситуации и содержащий связанную с ними основную, типическую или потенциально возможную информацию, включающую сведения об обычном порядке протекания ситуации»¹.

Одним из таких, постоянно находящихся в центре внимания человека фреймов, является фрейм, включающий зообразы и функционирующий в наэтносе.

Зоофразаологизмы в языке являются прямым отображением этнокультурных условий исследуемых языков. Теоретически можно использовать наименование любого животного для зооморфного наименования человека, однако практически круг животных сужается до определенного их количества. Следует отметить, что из огромного списка животных (наземных млекопитающих), только определенная часть из них является компонентами ФЕ и составляет зооморфические фреймы: а) в азербайджанском языке 18 фреймов: *at, it, qurd, eşşək, aslan, dəvə, pişik, ayı, qoyun, kəl/öküz, keçi, tülkü, inək, çaqqal, dovşan, fil, donuz, sıçan*; б) в русском языке 17 фреймов: *кошка, собака, волк, конь, баран, коза, корова, свинья, медведь, мышь, бык, заяц, лисица, верблюд, слон, осел, лев*.

Рассмотрим фрейм *бык/вол/ öküz/kəl*. На скалах Гобустана в Азербайджане наблюдается множество тотемических изображений животных: быков, коз, маралов, змей, черепах и т.п. В первобытных рисунках на скалах Гобустана имеются многочисленные изображения *быков*. *Бык*, как и олень, связан с космосом, также воплощает мощное мужское начало. Некоторые петроглифы древних тюрков в Сибири изображают даже священный брак между женщиной и *быком*.

Зообраз *быка/вола/öküz/kəl* встречается в эквивалентных идиомах: *öküzü dəri ilə satırlar* - *быка продают с кожей*; *öküzün altında buzov axtarmaq /axtarır* - *искать телёнка под быком*; *хотел молочка от бычка*, т. е. пытаться при помощи нелепых доводов доказать недоказуемое; *öküzün yetini yeyir, dananın yatmasını yatır* - *ест за вола, а работает за комара* и т.п.

В азербайджанском языке имеются фразеологизмы с компонентом *kəl* и *öküz*, которые имеют аналоги в русском языке: *kəl qoşub cüt sürməyə, çörəyin qədrini bilməz* - *будешь упорно трудиться - будешь своим хлебом гордиться*; *vurağan öküzə Allah buyunuz verməz* -

¹ Долинин К.А. Речевые жанры как средство организации социального взаимодействия. Жанры речи: Сборник научных стилей, Саратов: Колледж, 1999, вып. 2, с.9

бодливой корове Бог рог/рогов не даёт; beş ilin öküzü qırx ilin qazısını aldadır – яйца курицу учат; cöngə öküz olana kimi, uyəsi donuza dönər – пока дети станут на ноги, родители с ног; cütə gedən öküz gözündən tanınır – рабочего конягу и по холку видно.

В азербайджанском языке с компонентом *kəl/öküz/ buğa* выявлены безэквивалентные ФЕ поучительно-назидательного характера: *bo-yunduruq bilir öküz nə çəkir* (только ярмо знает, как тяжело быку); *səni öküz vursun* (шутливо, буквально означает: да забодает тебя бык/вол); *öküzü öldürüb bıçağı qutuzunda qoymaq* (не доводить начатое дело до конца); *öküzün böyüyü pəyədədir* (это ещё цветочки, а ягодки впереди; а буквально означает, что самый глупый, дикий бык ещё в хлеву); *öküzün biri* (дубина стоеросовая); *öküz ürəyi yeyib* (как бык быть бесстрашным); *palçıqdan arabanı ancaq qoşa öküz çıxarar* (из грязи арабу выташат только пара быков) – только единение и общие усилия дают результаты: *cütə getməyən öküzü ətlik adına satarlar* (нерабочую скотину бьют на мясо) и т.п.

В словаре М. Кашгари имеются ФЕ с анималистическим компонентом *öküz*: *iki buğa çarpışır, ortada göy milçək girilir* (когда два бека дерутся, страдает бедный люд); *öküz ayağı olmaqdansa, buzov başı olmaq yaxşıdır* – в этой пословице говорится о том, что лучше быть самостоятельным, чем находиться в подчинении кого-либо¹.

Идиома *öküz öldürüb, adı üstündən götürmək* отражает древний обычай. Жизнь человека делится на три периода: детство, юность, старость. В жизни человека второй период – очень важен, так как в этот период он должен занять в обществе определенное место. У тюркских народностей, чтобы получить имя, юноша должен был совершить геройство. Для этой цели часто им приходилось сражаться с взбесившимися быками. Этот обычай отражен в «Книге Деде Горгуд»².

Бык является сильным домашним животным и *взять/брать/схватить быка за рога* (*işin kökündən uarişmaq*) означает – единственный способ с ним справиться; действовать решительно, энергично, с самого главного; *быть бычку на верёвочке* (*vaxtı gələg tələyə düşər, vaxtı gələg yumşalar*) – о неизбежной неприятности наказания; *сказка*

¹ Kaşğari Mahmud. Divani-Lügət-it-türk. (4 cilddə) Bakı: Ozan, 2006, I c., 282 s.

²Kitabi Dədə Qorqud. Dədə Qorqud ad verir və atasına deyir: “Bayındır xanın (oğlu) ağ meydana bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş. Sənin oğlan adı Buğac (xan) olsun” (Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı: Azərənəşr, 1982, 242 s.

про белого бычка (köhnə nağilın təkrarı, çağırılmış bayatı) – обман, недоверие; *красная тряпка для быка* (что-то раздражающее); *золотой телец* – олицетворение богатства, золота, власть денег; *кому паут/везёт, у того и бык доит; вертеть/крутить вола* – говорить ерунду, утверждать заведомо нелепое; уклоняться от прямого ответа.

Из 19 ФЕ азербайджанского языка с зооморфизмом *kəl/öküz*, 3 являются эквивалентными, 11 безэквивалентными, 5 имеют аналоги в русском языке. В этом фрейме наряду с зообразом *kəl/öküz* в ФЕ используется зообраз: *buzov* (теленок) -1, *cöngə* (бычок) – 1. Из 10 ФЕ русского языка с зооморфизмом *бык/вол* 3 являются эквивалентными, 7 безэквивалентными. В этом фрейме наряду с зообразом *бык/вол* в ФЕ используются зообразы: *теленок* - 2; *бычок* -2.

Рассмотрим, отраженное в таблице количественное распределение ФЕ азербайджанского и русского языков по фреймам:

№	Фреймы	Кол-во ФЕ в фреймах	Эквивалентные ФЕ	Аналогичные ФЕ	Безэквивалентные ФЕ
1	At/Конь	108/33	6	9/1	92/26
2	Qurd/Волк	36/96	16	4/-	16/80
3	İt/Собака	80/37	21	8/-	51/16
4	Eşşək/Осёл	48/14	8	15/-	25/6
5	Pişik/Кошка	24/48	12	$\frac{3}{4}$	9/32
6	Aslan/Лев	37/4	1	-	36/4
7	Dəvə/Верблюд	33/3	-	7/1	26/2
8	Ayı/Медведь	20/17	11	3/2	6/4
9	Qoyun/Овца	19/15	7	3/-	9/8
10	Keçi/Коза	11/15	2	2/3	7/10
11	Kəl/Öküz/Бык	13/10	3	1/-	8/5
12	Donuz/Свинья	5/17	2	3/3	2/12
13	İnək/Корова	7/13	5	-/2	2/6
14	Dovşan/Заяц	8/6	5	-/-	3/1
15	Tülkü	12/5	5	-/-	7/-
16	Sıçan/Мышь	4/7	1	1/1	2/5
17	Fil/Слон	5/4	1		4/3
18	Çaqqal	7	-	3	4
	Итого:	479/349	107	61/17	309/225

Материал, собранный из различных толковых и фразеологических словарей русского и азербайджанского языков, позволил выявить и сопоставить 479 ФЕ с анималистическими компонентами в азербайджанском языке и 349 в русском языке.

Совпадение большинства зообразов в обоих языках и их частотность в употреблении в качестве компонентов ФЕ связано с относительным сходством фауны той или другой страны: *конь, собака, волк, кошка, баран, коза, корова*.

Частотность употребления тех или иных зооморфизмов в ФЕ сравниваемых языках неодинакова, так, например, наиболее употребительными в азербайджанском языке являются зооморфизмы: *at* (конь - 108), *it* (собака - 80), *eşşək* (осел - 48), *qurd* (волк - 36), *aslan* (лев - 37), *dəvə* (верблюд - 33), *pişik* (кошка - 24), *ayı* (медведь - 20); в русском языке: волк (96), кошка (48), собака (37), лошадь/конь (33), медведь (17).

Отсутствие фрейма шакал в русском языке, минимальное количество ФЕ во фреймах *осёл, лев, верблюд*, а в азербайджанском языке – *свинья/donuz*, а также в обоих языках – *слон/fil, мартышка/обезьяна/теутип* связано с этнокультурными условиями этих языков.

Частотность сочетаемости, противопоставления тех или иных зооморфизмов в ФЕ сравниваемых языков другим зообразами – неодинакова, так, во фреймах азербайджанского языка противопоставленность наблюдается чаще, чем во фреймах русского языка. Так, во фреймах *осёл, верблюд, лев, козёл, лисица, слон* русского языка противопоставления, сравнения с другими зообразами вообще отсутствуют.

Статистические данные исследуемых единиц позволяют утверждать: 1) в азербайджанском языке состав ФЕ с анималистическими компонентами значительно больше, поэтому богаче и разнообразнее, чем в русском языке; 2) ни в одном зооморфическом фрейме любого словаря так полно не представлены ФЕ с анималистическими компонентами, как в нашей диссертации; 3) в отличие от многих словарей, нами в состав зооморфических фреймов УСО не включены, так как они являются сравнениями и не имеют переносного значения.

Третья глава диссертации «Словообразовательные особенности зоонимических единиц» посвящена изучению средств и способов словообразования производных единиц; установлению принципов их

формально-семантической организации и выявлению словообразовательных моделей отзоонимических образований в азербайджанском и русском языках.

Интерес, проявляемый к словообразовательной теории, актуализирует вопрос об изучении азербайджанского и русского словообразования как системы порождения единиц.

Под словообразовательной системой языка понимается значимые элементы, из которых состоят слова, их роль в словопроизводстве, сама словообразовательная структура слова.

Словообразование определяется как область моделирования производных единиц, установления способов их словообразовательной структуры.

Сопоставительный анализ производных единиц русского и азербайджанского языков позволил сделать следующие общие выводы по третьей главе диссертации:

1) общий объем суффиксальных образований в русском языке составляет около 710 единиц, в азербайджанском языке же 505 производных, т.е. на 205 единиц меньше, чем в русском языке;

2) для 710 производных слов русского языка характерны следующие способы словообразования: суффиксация (595); сложение (105); приставочные и приставочно-суффиксальные образования (10); для 505 производных слов же азербайджанского языка: сложение (405); суффиксация (100);

3) для 595 суффиксальных единиц русского языка характерна следующая частеречная принадлежность: 380 суффиксальных существительных; 170 суффиксальных прилагательных; 35 суффиксальных глаголов; 10 суффиксальных наречий; тогда как для 100 суффиксальных единиц азербайджанского языка характерным является следующая частеречная принадлежность: 65 суффиксальных существительных; 10 суффиксальных прилагательных; 25 суффиксальных глаголов.

Данный статистический анализ суффиксальных единиц обоих языков позволил констатировать, что для русского языка характерным является суффиксальный способ словообразования. Этим способом в русском языке образуется в 6 раз больше производных единиц, чем в азербайджанском (595/100); а также то, что в азербайджанском языке в пределах материала исследования отсутствуют суффиксальные наречия (10/0.)

Анализ сложных единиц обоих языков позволил установить, что для азербайджанского языка наиболее характерным является сложение как, способ словообразования. Этим способом в азербайджанском языке образуются почти в 4 раза больше производных единиц, чем в русском (405/105); а также то, что в русском языке в пределах материала исследования отсутствуют сложные наречия (10/0).

Образование сложных слов в азербайджанском и русском языках происходит как чистым сложением (50/25), так сложением с одновременным прибавлением словообразовательных формантов (270/80; а также в результате сочетания с аффиксоидами (85/10).

Все производные единицы азербайджанского и русского языков распределяются между 4 частями речи: существительным, прилагательным, глаголом и наречием.

Образование производных единиц в русском языке происходит по 24 СТ, то в азербайджанском – 17, то есть в русском языке мы наблюдаем большее разнообразие моделей образования производных единиц.

Таким образом, установление СТ отзоонимических образований в азербайджанском и русском языках является отражением принципов их формально-семантической организации.

В **Заключении** подводятся итоги исследования, делаются основные выводы и обобщения, вытекающие из содержания научного исследования.

В результате проведённого исследования были сделаны следующие основные **выводы**:

Компонент-зооним играет очень важную, доминантовую роль в семантической структуре УСО, ФЕ и словообразовании. Он обуславливает семантическое своеобразие исследуемых единиц.

УСО с компонентом - зоонимом семантически и структурно организованы, что проявляется в их объединении в тождественные структурно-грамматические группы.

УСО и ФЕ, имеющие в своем составе зоолексему, - единицы с оценочной семантикой, характеризуются они метафорическим переосмыслением зоонима, заключающемся в их антропоморфизме.

УСО формируются на основе сравнения. Специфика синтаксической структуры УСО обусловлена компонентом-зоонимом и сравнительными союзами.

В зависимости от соотношения ФЕ в сравниваемых языках выделяются универсальные эквивалентные, аналогичные единицы.

Зооморфизмы обладают национальной спецификой, которая выявляется при сопоставительном анализе УСО и фреймов. В зооморфных системах сравниваемых языков наблюдается наличие зоометафоры и ФЕ, присущие только одному из языков - русскому или азербайджанскому.

СТ отзоонимических образований в азербайджанском и русском языках являются отражением принципов их формально-семантической организации.

Зооморфная лексика представляет собой интересный и важный пласт языковой картины мира, закреплённый в лексике, фразеологии, словообразовании, отражающий специфику мировосприятия носителей языка и культуры.

Всестороннее и глубокое изучение национальной специфики русской и азербайджанской зоолексики и выявление универсалий, на наш взгляд, способствует созданию межкультурной коммуникации.

Основные положения диссертации нашли отражение в следующих публикациях:

1. Фразеологические единицы с анималистическим компонентом *At/Конь//Dil və Ədəbiyyat jurnalı*. 2009, с.45-49

2. Фразеологические единицы с анималистическим компонентом *Aslan/Лев// Elmi xəbərlər*. №2, 2011, с. 155-158

3. Зообраз *верблюд/dəvə* в мифах и фразеологизмах азербайджанского и русского языков// *Dil və Ədəbiyyat jurnalı*. 2(78), 2011 с. 58-60

4. Фрейм *осел/еşşək* в мифологии и фразеологических единицах русского и азербайджанского языков// *Русский мир и русское слово в межкультурном пространстве. Türkiyə, İstanbul - Fatih universitesi – Konfrans (25-27 may 2011)*. с. 216-219

5. О словообразовательных особенностях суффиксальных единиц с зоонимическим значением в русском языке// *Elmi Xəbərlər*. №1, 2012, с. 63-68

6. О словообразовательных особенностях производных единиц с зоонимическим значением в азербайджанском языке// *Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук*. №1, 2012, 60-63.

7. Зообраз *кошка/ pişik* в мифологии и фразеологических единицах русского и азербайджанского языков// III Международная научно-

практическая конференция «Русский язык и культура в зеркале перевода». 25.04.2012 - 29.04.2012, г. Салоники (Греция). Организатор - Высшая школа перевода (факультет) Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова. 2012, с. 343-348

8. Зооморфная метафора как способ образной характеристики человека (на материале русского и азербайджанского языков)// Вестник. Серия 22. Теория перевода №3, 2013 (июль - сентябрь), с.121 -128.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

GÜNEL MİRZƏLİ QIZI SƏFƏRƏLİYEVƏ

**RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
ZONİMLƏRİNİN QARŞILAŞDIRMALI TƏDQIQI**

57.07.01 – Slavyan dilləri
57.06.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2015

Tədqiqat işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Elmira Seyid Məmməd qızı Məmmədova

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev

filologiya elmləri doktoru, dosent
Nəsirəğa Şahmurad oğlu Məmmədov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Rus dili və onun tədrisi metodikası və Azərbaycan dilçiliyi kafedraları

Müdafiə « 30 ___ » _09_____ 2015-ci il saat ___ da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.02.071) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ___ » _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

N.R.Müqimova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Hər bir etnosun mədəniyyətində heyvanlara sitayiş – *animalizm* böyük yer tutur. Heyvanlara sitayiş əsasında dini ayin və etiqadların *zoolatriya* və ya *zoomorfizm* adlanan məcmusu formalaşmışdır.

Zoolatriya (*zoo..* və yunan. *latréia* “sitayiş”) heyvanlara sitayiş (əsasən Qədim Misir və Hindistan və bir sıradığər ölkələrin dinlərində geniş yayılmışdı), *animalizm* (latınca *animal* “heyvan”) heyvanlara sitayiş ilə bağlı dini ayin və etiqadların məcmusudur¹.

Dilçilikdə heyvan adlarını bildirən terminologiyaya – zoonimlərə vahid yanaşma yoxdur. Mövcud dilçilik ədəbiyyatında *zoonimlər* mənasında *animalizmlər*, *zoonim-metafora*, *zoometaforalar*, *zoomorfizmlər*, *zoobrazlar*, *zoosəciyyələr*, *zooleksemlər* terminləri də işlənir.

Zoonimlər bir dil hadisəsi kimi həmişə tədqiqatçıların maraq dairəsində olmuşdur. Son dövrlərdə isə zoonimlər bir sıra dilçilərin geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Məsələn, Y.L.Lyasota, O.B.Abakumova, E.A.Kasitadze, M.Adilov, L.A.Kipriyanova, T.V.Kozlova, S.S.Oqdonova, M.Mikayilova, V.V.Morkovkin, K.T.Qafarova, O.V.Qalimova, M.V.Qorbenko, Y.L.Belitsına, İ.A.Qurbanov, V.M.Mokienko, A.V.Qura, M.Malafeyeva, Kinq Ton Kuanq, İ.V.Kolxanskix, O.V.Lavrova, İ.V.Kurajova, O.V.Semina, Cen İnkuy, S.R.Tlexatuk, N.V.Solntseva, İ.Ustunyer, A.Hacıyeva, T.V.Xaxalkina, Y.S.Sidorova, A.Mikayilova, L.S.Voytik, F.A.Litvin, Y.A.Qutman, L.F.Mironyuk, X.Rəhimzadə, Z.Xasıyev, E.Q.Sayfutdinova, M.S.Atabayeva, L.B.Beloqlazova və bir çox digər dilçilər zoonimləri ən müxtəlif aspektlərdən tədqiq etmişlər.

Tədqiqatın aktualığı. Tərkibində zoonim və zoomorfizm olan leksikanın təhlili və bu istiqamətdə aparılan elmi araşdırmaların tədqiqi göstərir ki, dünyanın bir sıra dillərində zoonimik leksikanın geniş tədqiq edilməsinə baxmayaraq, rus və Azərbaycan dillərində zoomorfizmlər kompleks şəkildə xüsusi kontrastiv təhlil obyektı olmamışdır.

Tədqiqatın predmeti rus və Azərbaycan dillərindəki zoonimlər (yerüstü məməli heyvanların adları), **obyekti** isə zoonimlər, zoomorf metafora və zoonimik vahidlərdən törənən animalistik tərkibli frazeoloji vahidlərin təşkil etdiyi dil sahəsidir.

¹ Словарь иностранных слов. М.: Русский язык, 1982, с.185.

Tədqiqatın məqsədi rus və Azərbaycan dillərində zoonimik vahidlər, zoomorfizmlər, zoomorf metafora və animalistik tərkibli frazeoloji vahidlərin sözdüzəldici növlərinin kontrastiv tədqiqidir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı **vəzifələr** qoyulmuşdur:

- müasir rus və Azərbaycan dillərində olan zoomorfizmlərin siyahısını tərtib etmək;
- metaforik sabit birləşmələrin tərkibində məcazi mənada işlənən zoonimləri müəyyənləşdirmək;
- rus və Azərbaycan dillərində sabit müqayisəli ifadələri (SMİ) onların bu dillərdə ekvivalent, analogi və ekvivalentsiz olmasına görə təhlil etmək;
- SMİ-nin struktur xüsusiyyətlərini aşkarlamaq;
- zoonimik komponentli frazeoloji vahidlərin freymlərini müəyyənləşdirmək;
- animalistik tərkibli frazeologizmlərin ekvivalent, analogi və ya ekvivalentsiz olmasını müəyyən etmək məqsədilə frazeoloji vahidlərin freymlərinin kontrastiv təhlilini aparmaq;
- zoonimlər və zoonimik vahidlərdən törənən leksikanın sözdüzəldici növlərini müəyyənləşdirmək.

Müdafiəyə aşağıdakı **müddəalar** çıxarılır:

1. Qiymətləndirici mənə sabit müqayisəli ifadələr və frazeoloji vahidlərin semantik bütövlük, sabitlik və təkrarlanmasının (yenidən yaranmasının) göstəricisidir.

2. Zoomorfizmlər SMİ-lərin, frazeoloji vahidlərin (FV) komponentləri kimi onların obrazlı olmasına imkan yaradır.

3. Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşunda zoonim komponenti çox mühüm və təyinedici vəzifə yerinə yetirir. Bu komponent tədqiq olunan frazeologizmlərin antropomorfizmində cəmləşən semantik özünəməxsusluğu da şərtləndirir.

4. Zoonim komponentli SMİ-lər semantik və struktur cəhətdən mü-təşəkkildir. Bu, onların eyni struktur-qrammatik qruplarda birləşməsində təzahür edir.

5. Zoomorfizmlər SMİ-lər və freymlərin kontrastiv təhlili zamanı aşkar oluna bilən milli özünəməxsus spesifikaya malikdir: rus və Azərbaycan dillərinin zoomorf sistemlərində xeyli sayda zoometafora və frazeoloji vahidlər bu dillərdən yalnız birinə məxsusdur.

6. Azərbaycan və rus dillərində zoonimlərdən yaranmış sözlərin sözdüzəldici növləri onların formal-semantik mütəşəkkillik prinsipi üzrə qurulmasının göstəricisidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi onun aktuallığı ilə şərtlənir. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq rus və Azərbaycan dillərində zoonimlər, zoometaforalar və zookomponentli frazeoloji vahidlər bu dillərin leksik və sözdüzəltmə səviyyələrinin yarım sistemini təşkil edən sözdüzəldici tiplər kimi kompleks kontrastiv tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqat nəzəri və praktik baxımdan əhəmiyyətlidir. Onun nəzəri müddəaları və nəticələri kontrastiv tədqiqatlarda, eləcə də dil materiallarının leksikoqrafik təsviri metodikasının təkmilləşdirilməsinə, materialları isə ali təhsil müəssisələrində frazeologiya, linqvokulturologiya və ölkəşünaslıq fənləri üzrə mühazirələr və praktik məşğələlərdə istifadə oluna bilər.

Dissertasiyada əsas tədqiqat materialı kimi rus və Azərbaycan dillərinin izahlı, frazeoloji və digər lüğətlərindən, İnternet resurslarından və bədii ədəbiyyat nümunələrindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji bazasını Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin ümumi-nəzəri, o cümlədən kontrastiv dilçilik tədqiqatları təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda komponent analizi, semantik, distributiv və kontrastiv-tipoloji təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

İşin aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları Bakı Slavyan Universiteti və digər universitetlərin elmi seminarlarında, respublika və beynəlxalq miqyaslı elmi-praktik konfranslarda məruzə edilmişdir. Müəllifin dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı 8 elmi məqalə və tezisi çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın və şərti ixtisarların siyahılarından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyənləşdirilir, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti şərh edilir, müdafiəyə təqdim edilən müddəalar göstərilir.

“Zoomorf metafora insanları obrazlı səciyyələndirmə üsulu kimi” adlanan **birinci fəsil** üç bölmədən ibarətdir. Bu fəsil araşdırılan dillərdə SMİ-lərin semantikasi, strukturu və dillərarası qarşılıqlı münasibətlərinə həsr olunmuşdur.

Birinci bölmədə insanların emosional-qiyətləndirmə xarakteristikası əsasında rus və Azərbaycan dillərində zoomorfizm və zoometaforaların semantik təsnifatı aparılır.

Son illərin linqvistik araşdırmalarında metaforaların müxtəlif növləri geniş təsvir edilmişdir. Bu araşdırmalarda botanik, zoomorf, antropomorf, coğrafi və başqa metafora növləri də fərqləndirilir. Məsələn, coğrafi metaforalar: *Рим строился не один день; Не сразу Москва строилась; Москва – третий Рим; В Тулу со своим самоваром не едут; Şamaxı / Aşqabad batan kimi batdı; Soraq ilə İsfahana gedərlər; Zirəni Gırmana aparmazlar; Atı olmayan Həmədanda / Qarabağda piyadadır* və s.

İnsanlar heyvanları müşahidə edərək onları özləri ilə müqayisə etməyə başlamış, heyvanların xüsusiyyətlərini, hərəkətlərini, xarici görünüşünü və müxtəlif keyfiyyətlərini insanların üzərinə köçürtməyə başlamışlar. Zooobrazlar insan keyfiyyətlərini, insanların emosional qiymətləndirməsini ifadə edən rəmzlər kimi çıxış edir: kök, yəndəmsiz qadın – *кобыла/корова/инək*, inadçıl və ağılsız adam – *осёл/мушак/еşşək*; öz hərəkətləri ilə nifrət və qəzəbə səbəb olan insan – *нёс/көпək*; cavan, təcrübəsiz adam/oğlan uşağı – *щенок/күçүк*; kobud, alçaq, rəzil insan – *скот/скотина /heyvan* və s.

İnsanların emosional-qiyətləndirmə xarakteristikası əsasında zoonimləri iki əsas tipə bölmək olar: 1) mənfi qiymətləndirmə, səciyyələndirmə bildirən zoonimlər; 2) müsbət qiymətləndirmə, səciyyələndirmə bildirən zoonimlər.

Mənfi qiymətləndirilmə bildirən zoonimik vahidlərin tərkibinə yalnız zoonimlər deyil, zoonimik terminologiya ilə bağlı leksemlər də daxildir. Məsələn: a) rus dilində: *морда, рыло, тварь, скот, шкура, зверь, быдло, кляча*; b) Azərbaycan dilində: *heyvan, tazi, öküz, mal, yırtıcı, sürü*.

Rus və Azərbaycan dillərində insanların neqativ emosional-qiyətləndirmə xarakteristikasını əks etdirən zoonimlərin semantik təsnifatı 19 qrupu fərqləndirməyə imkan verir. Onların bəzilərinə nəzər salaq:

1) fiziki vəziyyətinə görə (boyu, gücü, köklüyü, ariqlığı və s. xüsusiyyətlərinə görə): a) rus dilində: *боров, кабан, кабанёнок, хряк, бегемот, бугай, бык, верблюд, медведь, буйвол, буйволица, бизон, гиппопотам, телец, выдра, жираф/ жирафа, кляча, кобыла, кобылица, конь, лошадка, лошадь, мастодонт, слон, слониха, корова, битюг, кенгуру, одер, туша, крот* və s.; b) Azərbaycan dilində: *ayğır, zürafə, fil, əkə, ayı, kəl, camış, dana, inək* və s.

2) cazibəsizliyə, səliqəsizliyə görə: a) rus dilində: *макака, мартышка, обезьяна, крот, крыса, морда, мурло, рыло, хавронья, свинья,*

кенгуру və s.; b) Azərbaycan dilində: *donuz, kirpi, əntər, meymun, sıçovul, sıçan, kaftar, köstəbək* və s.

Müxtəlif heyvanlar eyni keyfiyyətin ifadəçisi kimi çıxış edə bilər. Məsələn, itaətkarlıq, asılılıq, qorxaqlıq və cəsarətsizliyin ifadəsi üçün müxtəlif zoomorfizmlərdən istifadə olunur. Bu isə öz növbəsində müxtəlif dillərdə zoomorf mənaların bir-birinə uyğun gəlməsini şərtləndirir. Müq. et: a) rus dilində: *овца, овечка, заяц, мышка, быдло, свора, стадо, табун*; b) Azərbaycan dilində: *dovşan, qoyun, quzu, sürü*.

Eyni zoomorf obraz bir neçə metaforik mənada çıxış edə bilər. Məsələn: *обезьяна/меутин*: 1) ağız-burun əyən adam, başqa insanları yamsılayıb hirsələndirən adam haqqında; 2) çox çirkin, eybəcər adam haqqında; *собака/it*: 1) acıqlı, kobud adam haqqında; 2) bir işi yaxşı bilən adam, bir işdə diribaş adam haqqında; 3) it sədaqətliliyi, bağlılığı; itaətkarlıq; 4) it kimi iy bilən adam, həssas/iti duyma qabiliyyəti olan adam haqqında; *бык/öküz*: 1) çox iri, dolu bədənlili, bədən quruluşu möhkəm olan adam haqqında; 2) kobud, qanmaz, ədəbsiz adam haqqında.

SMİ-lər zoomorfizmlər kimi iki əsas qrupa bölünür: 1) mənfi qiymətləndirmə bildirən müqayisəli ifadələr; 2) müsbət qiymətləndirmə bildirən müqayisəli ifadələr.

Rus və Azərbaycan dillərində zoonimik SMİ-lər sırasında tərkibində heyvan adları olan mənfi qiymətləndirməli müqayisələr çoxluq təşkil edir. Bu müqayisələrdə heyvanlarla bağlı xüsusiyyətlər insanlara aid edilir:

1) psixi keyfiyyətlər, xasiyyət: a) rus dilində – *уперся как баран; робкая как овца; как овечка кроткий; угрюмый как бдюк; ревнивый как собака; зол как тигр; тихий как мышь*; b) Azərbaycan dilində: *dovşan kimi qorxaq; eşşək kimi tərsdir; itlə pişik kimi dolanmaq/yola getməmək; dəvə kimi kinli; pişik kimi cırmaq-laşmaq; canavar kimi baxmaq; canavar kimi ulmaq; qurd kimi qızğın*;

2) dərrakəsizlik: a) rus dilində – *установиться как баран на новые ворота; неумная как корова; как свинья в апельсинах разбираться/понимать; как стадо баранов/овец*; b) Azərbaycan dilində: *dəvə nal-bəndə baxan kimi /baxmaq; mal kimi gözüünü döymək; mal sürüsü kimi, iki eşşəyin arpasını bölə bilməyən*.

Mənfi qiymətləndirmə bildirən müqayisələr fiziki xüsusiyyət, imkan, zahiri görünüş, psixi keyfiyyət, xasiyyət, dərrakəsizlik, vərdiş, bacarıq və s. ifadə edir.

SMİ-lər satirik məqsədlərlə həm əyani-ekspressiv təsəvvür yaratmaq, həm də zoobraz təsəvvürü yaratmaq üçün istifadə oluna bilər: *ржать как*

лошадь; устойчив как корова на льду; говорит, как лошадь хомут тащит; ходить как лось; летать как угорелая кошка; красться/лазить как кошка; как коза на кровлю моститься; как красная тряпка для быка; воет как волк на морозе; крутится как белка в колесе və s.; *at kimi kişnəmək; ac qurd kimi gözüünə təpir; çoban qoyunu qırxaq kimi qırmaq; it/köpək kimi ölmək; batan gəmidən qaçan siçanlar kimi qaçirlar; eşşək kimi anqırmaq* və s.

Satirik məqsədlərlə əyani-ekspressiv təsəvvür yaratmaq üçün SMİ-lərdən istifadə bu zoobrazla bağlı təsəvvürü, anlayışı canlandırmağa və müqayisə yolu ilə insan üzərinə köçürməyə imkan verir: *устойчив как корова на льду; говорит, как лошадь хомут тащит; ходить как лось; летать как угорелая кошка; как коза на кровлю моститься; как красная тряпка для быка; крутится как белка в колесе* və s.; *at kimi üzə durmaq; pişik kimi cırmaqlaşmaq; canavar kimi baxmaq; ac qurd kimi gözüünə təpir; dişi caqqal kimi dişlərini ağartmaq; dana kimi böyürmək; gözü qızmış dəvə kimi; tısbağa kimi, sürünə - sürünə* və s.

Müsbət qiymətləndirilmə bildirən zoomorfizmlər və SMİ-lər sayca çox deyildir: rus dilində qoçaq, igid, cəsur, mərd insanlar haqqında: *леопард, пантера, барс, лев, львица*; qadınların rəğbətini qazanmış və ya kübar cəmiyyətdə mühüm mövqe tutan adam haqqında: *лев, львица*; qamət, çeviklik bildirmək üçün: *ланы, газель, джейран*; qüvvət, sağlamlıq bildirmək üçün: *буйвол, медведь, лошадь, бык*; sədaqətli insan haqqında: *собака*; təcrübəli, dəyərli mütəxəssis haqqında: *зубр* və s.; *собачье чутьё; собачьи глаза; быстрая, трепетная лань; зоркий как рысь; сильный/выносливый как лошадь; резвая, бойкая как коза; рослая, здоровая как кобыла; ловкий как обезьяна*; Azərbaycan dilində cazibədarlıq, qamət, çeviklik, cavanlıq keyfiyyətləri bildirmək üçün: *ahu, maral, ceyran*; güc, cəsurlük, mərdlik keyfiyyətləri bildirmək üçün: *aslan, bəbir, kəl, qoç, nə, pələng, canavar*; nəciblik: *at, dəvə*; təcrübəlik, həyat bilgisi: *əkə, qurd* və s.; *ahu kimi qaçmaq; ahu kimi baxmaq; ahu gözlər; gözləri, elə bil, ceyran gözüdür; aslan ürəkli adam; aslan ürəyi yeyib; elə bil, qurd ürəyi yeyib; pələng cəldliyilə; pələng sıçrayışı; qurd kimi ayıqdır; ayı kimi güclü; nə kimi; it kimi iy bilir* və s.

İkinci bölmə rus və Azərbaycan dillərində SMİ-lərin dillərarası uyğunluq əsasında təsnifinə həsr olunmuşdur. SMİ-lərin, habelə frazeologizmlərin kontrastiv təhlili rus və Azərbaycan dillərinin vahidləri arasında aşağıdakı qarşılıqlı münasibətləri üzə çıxarmağa imkan verir:

1) ekvivalentlik münasibəti: rus dilindəki frazeoloji vahid Azərbaycan dilindəki vahidlə ekvivalent münasibətdə olur. Bu halda onların birindəki SMİ və ya frazeologizm digər dildə ona uyğun gələn SMİ və ya frazeologizmlə əvəz olunur;

2) analogiya münasibəti: tərcümə zamanı bu dillərdən birindəki SMİ və ya frazeologizm o birində müvafiq variantla və ya analogiyaya görə verilir. Dillərarası analogi SMİ və ya frazeologizmlərə eyni məna ifadə edən, lakin strukturu və tərkib hissələrinin tamamilə fərqli olması və ya qismən uyğunluğu ilə xarakterizə edilən vahidlər aiddir;

3) ekvivalentsizlik münasibəti: belə münasibətdə bu dillərin frazeoloji sistemində qarşılıqlı olmayan, hərfi tərcümə ilə və ya təsviri şəkildə verilən SMİ və ya frazeologizmlər olur.

Rus dilinin SMİ-ləri öz semantika və komponent tərkibinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

a) Azərbaycan dilində ekvivalenti olanlar: *как разъярённый медведь* – *yaralı ayı kimi*; *грызутся как собаки/как собака грызться* – *it kimi bir-birini didmək/ tutmaq*, *it kimi boğuşmaq*; *сильный/выносливый как лошадь* – *at kimi güclü*; *труслив/боязлив как заяц* – *dovşan kimi ürək/qorxaq*; *жить как свинья* – *donuz kimi yaşamaq*; *нажраться как свинья* – *donuz kimi yemək*; *доить как корову* – *sağmal inək kimi sağmaq*; *ходить одиноко как бирюк* – *yalqızaq kimi tək qalmaq* və s.;

b) Azərbaycan dilində analoqu olanlar: *как сивый мерин врать* – *it kimi yalan demək*; *как свинья в апельсинах разбираться/понимать* – *eşşək zəfəran plovun nə olduğunu bilməyən kimi*; *толстый, жирный как свинья* – *öküz/dana kimi şişman*; *реветь как корова* – *öküz kimi böyürmək* və s.

c) bu dillərin birinin metaforik sistemində mövcud olub o birində uyğunluğu olmayan metaforalar: *кудрявый как пудель*; *скрытый как волк*; *визжать как поросенок*; *заживет как на собаке*; *как медведь / медвежонок в берлоге*; *как корова на льду*; *ходить плавно / мягко / бесшумно как кошка*; *мурлыкать как кошка*; *разъелась как дойная корова*; *как у коровы хвост*; *влюблён как кошка*; *как от козла молока*; *at kimi üzə durmaq*; *ac qurd kimi gözünə təpir*; *dişi caqqal kimi dişlərini ağartmaq*; *it əl-ayağını yemiş kimi bir yerdə qərar tutmayan*; *it kimi qarpmmaq*; *eşşək kimi anqırmaq* və s.

SMİ-lərin təhlili qarşılaşdırılan dillərin zoomorf sistemlərində obraz və semantikasına görə bir-birinə uyğun gələn müqayisəli ifadələrin möv-

cadluğunun universallığını müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Onlar sayca kifayət qədər çoxldür və tam dillərarası ekvivalentlik təşkil edir.

Rus və Azərbaycan dillərinin zoomorf sistemlərində ekvivalentsiz zoometaforaların sayca az olması bu dillərin daşıyıcılarınınin təfəkkür tərzii və mədəni özünəməxsusluğu ilə bağlıdır.

Üçüncü bölmə SMİ-lərin struktur xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur.

SMİ-lərin strukturu müəyyən modellər üzrə qurulmuşdur. Bu bölmənin əsas məqsədi SMİ-lərin struktur xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

SMİ-lər öz quruluşlarına görə əsasən müqayisə bağlayıcıları ilə bir semantik bütövə birləşmiş iki komponentdən ibarət olur. Onlar həmçinin çoxüzvlü ola bilər. Belə SMİ-lərdə zoonimlə ifadə edilən komponent onların məna mərkəzini təşkil edir.

Rus dilində SMİ-lərin iki və çoxkomponentli modelləri *как* müqayisə bağlayıcısı ilə birləşir: *неуклюжий, неповоротливый как медведь; нерасторопная, неповоротливая, неумная как корова; как свинья в апельсинах разбираться/понимать; нажраться как свинья*. Azərbaycan dilində isə SMİ-lər *kimi* və *elə bil* bağlayıcıları ilə işlənir: *kələ/kəl kimi işləmək; eşşəyi döyən kimi döymək; özünü quzu kimi göstərmək; donuz kimi yaşamaq; donuz/ eşşək kimi içmək; elə bil, dəli it dişləyib; elə bil, dəvənin qarnı yırtılıb; elə bil, it çeynəyib; elə bil, it yalayıb; elə hürən itdən belə zınqıldayan tula olar*.

Rus və Azərbaycan dillərində SMİ-lər metaforik konstruksiyanın komponentlərindən birinin düşməsi, ellipsis nəticəsində birüzvlü də ola bilər: *как коза (бойкая, резвая); как свинья (грязная)* və s.; *it kimi (yurulmuş); qoyun kimi (qorxaqdır)* və s.

Leksik-qrammatik səciyyəsiindən asılı olaraq metaforik konstruksiya- lar feli, adyektiv və substantiv konstruksiyalara bölünür.

1. Feli SMİ-lər obyektin hərəkətini və vəziyyətini səciyyələndirir: *избить/избивать как собаку; вести себя как слон в посудной лавке; красться/ лазить как кошка; биться/сражаться/ драться как лев* və s.; *ест как волк; глядеть быком/бычком; чавкает как свинья; разбредаться как овцы; дрожать как овечий хвост* və s.; *ау! armud-dan küsən kimi küsmək; qoç kimi/ öküz kimi/ kəl kimi işləmək, sağmal inək kimi sağmaq; it ağacı sevən kimi sevmək* və s.

Həm rus, həm də Azərbaycan dilində feli SMİ-lər sayca daha çoxdur. Rus dilində onlar *fel+ komparativ +mübt.*, Azərbaycan dilində isə *mübt.+ komparativ +fel* (felin cümlənin sonunda olması Azərbaycan dilinin sintaktik xüsusiyyətləri ilə şərtlənir) modeli üzrə qurulur.

2. Rus dilində adyektiv SMİ-lər *sifət+komparativ+mübt.*, *komparativ+mübt.+sifət* modeli üzrə qurulur: *дикий как мустанг; влюблен как кошка; зол как тигр; слепой как кот; неуклюжий как слон; лютый/ свирепый как зверь; непорядочный/ грубый как скот; как свинья грязная; как овечка кроткий.*

Adyektiv SMİ-lər sırasında komparativsiz konstruksiyalara da rast gəlmək olar: *свинячьи глазки; воловий взгляд; коровьи глаза* və s.

Azərbaycan dilində adyektiv SMİ-lər obyektin xüsusiyyətini səciyyələndirir və *mübt.+ komparativ + sifət; sifət+komparativ+mübt.*, həmçinin sonda müqayisə bağlayıcısı olan konstruksiyalar şəklində qurulur: *sifət+mübt.+komparativ: qurd /canavar kimi ac; dəvə kimi kinli; eşşək kimi tərsdir/ tərsdir eşşək kimi; quzu kimi sakit; qurd kimi qızgın; ayı kimi güclü; pişik kimi canı bərkdir; öküz/ dana kimi şişman/ şişman öküz kimi.*

3. Rus və Azərbaycan dillərində substantiv SMİ-lər predmetin xüsusiyyətini səciyyələndirir və quruluşa eynidir: *komparativ+mübt.+mübt.; mübt.+komparativ+mübt.; mübt+mübt.; kompar.+mübt.; mübt.+kompar.: как корова на льду; как белка в колесе/ как белка; как медведь/ медвежонок в берлоге; нюх как у собаки; как баран на новые ворота; как кошка с собакой; как стадо баранов/овец ; как коза (бойкая, резвая); как свинья (грязная); как белка (вертеться) və s.; quzu kimi adam/ quzu kimi; canı it canıdır; it sürüsü kimi; kəl/ öküz kimidir; ahu gözlər; gözləri, elə bil, ceyran gözüdür; aslan ürəkli adam; aslan kimi; pələng cəldliyə; pələng sıçrayışı; ceyran südü; it kimi (yorulmuş); qoyun kimi (qorxaqdır); tula/it kimi və s.*

Dissertasiyanın “Animalistik komponentli frazeoloji vahidlər” adlanan **ikinci fəsl** zoonim komponentli frazeologizmlərə həsr olunmuşdur.

Frazeologiya ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Frazeologizmlərə dar mənada yalnız idiomatik ifadələr və mənasını tam dəyişmiş frazeoloji birləşmələr, geniş mənada isə istənilən təkrarlanan sabit birləşmə – atalar sözləri və zərb-məsəllər aid edilir.

Azərbaycan frazeoloji məktəbinin nümayəndələri də frazeologiyaya geniş və dar mənada yanaşırlar. Bu məktəbin görkəmli nümayəndələrindən M.T.Tağıyev, F.Hüseynov, Q.A.Bayramov, M.Hüseynzadə, B.Q.Tahirbəyov, M.Adilov, A.Orucov, A.M.Qurbanov, Z.Əlizadə, X.R.Rəhimzadə, Q.Yusifov, A.Məmmədli, İ.H.Həmidov, X.Rzayev, N.Vəliyeva və başqalarının adlarını qeyd etmək olar. Biz isə frazeologiyada geniş yanaşmaya üstünlük veririk.

Dissertasiyanın ikinci fəslində rus və Azərbaycan dillərində tərkibində (yerüstü məməli) heyvanların adları olan frazeoloji vahidlər qarşılaşdırılır və növ baxımından fərqləndirilir: a) ekvivalent FV-lər; b) hər iki dildə analoqu olan FV-lər; c) ekvivalentsiz FV-lər.

Animalistik komponentli frazeologizmlərin milli-mədəni özünəməxsusluğunu təsvir edərkən biz “freym” anlayışından istifadə edirik. “Müxtəlif, bir-birlərini tamamlayan tərifləri ümumiləşdirərək demək olar ki, freym (ssenari, sxem, model) dünya haqqında hansısa anlayış və ya müəyyən sosisium üçün tipik vəziyyət ətrafında təşkil olunmuş və onlarla bağlı, hadisələrin adi qaydada gedişi haqqında məlumatların daxil olduğu əsas, tipik və ya potensial şəkildə mümkün olan informasiya ehtiva edən bilik fraqmentidir”¹.

İnsanın daim diqqət mərkəzində olan freymlərdən biri milli etnosda fəaliyyət göstərən zooobraz tərkibli freymdir.

Zoofrazeologizmlər etnomədəni şəraitlərin bilavasitə əksidir. Nəzəri cəhətdən istənilən heyvan adı insanın zoomorf adlandırılması üçün yararlıdır, lakin təcrübə göstərir ki, bu məqsədlə istifadə olunan heyvan adları müəyyən sayla məhdudlaşır. Heyvan adlarının (yerüstü məməli) geniş siyahısına nəzər saldıqda görürük ki, onların yalnız müəyyən hissəsi frazeoloji vahidlərin komponentləri kimi çəxəş edir və zoomorf freym yarada bilir. Azərbaycan dilində 18 freym, rus dilində isə 17 freym qeydə alınmışdır: *at, it, qurd, eşşək, aslan, dəvə, pişik, ayı, qoyun, kəl/öküz, keçi, tülkü, inək, çaqqal, dovşan, fil, donuz, sıçan; кошка, собака, волк, конь, баран, коза, корова, свинья, медведь, мышь, бык, заяц, лисица, верблюд, слон, осел, лев.*

Бык/вол/ öküz/ kəl tərkibli freymlər. Azərbaycanın Qobustan qayalarında öküz, keçi, maral, ilan, tısbağa və s. totem təsvirləri müşahidə olunur. Onların arasında öküz təsvirləri daha çoxdur. Öküz də maral kimi kosmosla bağlıdır və güclü kişi başlanğıcını təmsil edir. Qədim Sibir türklərinin bəzi petroqrifləri hətta qadınla öküzün müqəddəs nigahını da təsvir edir.

Бык/вол/ öküz/ kəl tərkibli zooobrazilara ekvivalent idiomlarda rast gəlmək olar: *öküzü dəri ilə satırlar – быка продают с кожей; öküzün altında buzov axtarmaq /axtarır – искать телёнка под быком; хотел молочка от бычка* (sübut oluna bilməyən bir şeyi mənasız dəlillərlə sübut

¹ Долинин К.А. Речевые жанры как средство организации социального взаимодействия. Жанры речи. Сборник научных стилией. Саратов: Колледж, 1999, вып. 2, с.9.

etməyə cəhd edildiyi hallarda işlənilir)); *öküzün yemini yeyir, dananın yatmasını yatır – ест за вола, а работает за комара* və s.

Azərbaycan dilində *kəl* və *öküz* komponentli frazeologizmlər mövcuddur. Qeyd edək ki, onların da rus dilində analoqları vardır: *kəl qoşub cüt sürməyə*n çörəyin qədrini bilməz – *будешь упорно трудиться – будешь своим хлебом гордиться*; *vurağan öküzə Allah buynuz verməz* – *бодливой короле Бог рог/рогов не даёт*; *beş ilin öküzü qırx ilin qazısını aldadır* – *яйца курицу учат*; *cöngə öküz olana kimi uiyəsi donuza dönər* – *пока дети станут на ноги, родители с ног*; *cütə gedən öküz gözündən tanınır* – *рабочего конягу и по холку видно*.

Azərbaycan dilində *kəl/öküz/buğa* komponentli didaktik səciyyəli ekvivalentsiz frazeologizmlər mövcuddur: *boyunduruq bilir öküz nə çəkir* (//только ярмо знает, как тяжело быку); *səni öküz vursun* (zarafatyana); *öküzü öldürüb bıçağı qumuzunda qoymaq* (başlanılan işi sona çatdırmamaq); *öküzün böyüyü rəyədədir* (//это ещё цветочки, а ягодки впереди); *öküzün biri* (//дубина стоеросовая – ахмақ, gic, sarsaq, küt); *öküz ürəyi yeyib* (öküz kimi qorxmazdır); *palçıqdan arabanı ancaq qoşa öküz çıxarar* (//из грязи арабу вытащат только пара быков) – yalnız həmrəylik və ümumi səylər nəticə verir; *cütə getməyə*n öküzü əlik adına *satarlar* (//нерабочую скотину бьют на мясо) və s.

M.Kaşğarının lüğətində də *öküz* animalistik komponentli FV kimi qeyd olunmuşdur: *iki buğa çarpışır, ortada göy milçək qırılır* (когда два бека дерутся, страдает бедный люд); *öküz ayağı olmaqdansa, buzov başı olmaq yaxşıdır* (=лучше быть самостоятельным, чем находиться в подчинении кого-либо)¹.

Öküz öldürüb, adı üstündən götürmək idiomu qədim adəti əks etdirir. İnsan həyatının üç dövrü vardır: uşaqlıq, cavanlıq və qocalıq. Həyatının ikinci dövründə insan cəmiyyətdə müəyyən yer tutmalıdır. Türk xalqlarında cavan oğlan ad almaq üçün qəhrəmanlıq göstərməli idi. Bu məqsədlə oğlanlar üçün hirsələnmiş öküzlərlə vuruşmaq lazım gəlirdi. Bu adət “Kitabi Dədə Qorqud”da əks olunmuşdur: “Bayındır xanın (oğlu) ağ meydana bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş. Sənin oğlan adı Buğac (хан olsun)”².

Güclü ev heyvanını bildirən zoonim kimi *öküz* rus dilində bir sıra frazeologizmlərin komponenti kimi çıxış edir: *vzять/брать/схватить быка*

¹ Kaşğari Mahmud. Divani-Lüğət-it-türk. 4 cildə. Bakı: Ozan, 2006, I cild., s.282.

² Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı: Azərnaşr, 1982, s.242.

za roga (işin kökündən yapışmaq) – cəsarətlə hərəkət etmək, işdən ciddi yapışmaq, işin vacib hissəsindən başlamaq; *быть бычку на верёвочке* (vaxtı gələr tələyə düşər, vaxtı gələr yumşalar) – cəzalanmanın labüdlüyü haqqında; *сказка про белого бычка* (köhnə nağilin təkrarı) – aldatma, inamsızlıq; *красная тряпка для быка* (əsbəbiləşdirici bir şey haqqında); *золотой телец* – zənginliyin, qızılın, pulun gücünün təcəssümü; *кому наум/везёт, у того и бык доит; вертеть/крутить вола* – cəfəngiyyat danışmaq, bilərəkdən mənasız sözləri təsdiq etmək; doğru cavabdan boyun qaçırmaq.

Azərbaycan dilində *kəl/öküz* komponentli 19 FV-dən rus dilində üçünün ekvivalenti, beşinin analoqu vardır, on biri isə ekvivalentsizdir. Bu freymdə *kəl/öküz* zooobrazı ilə yanaşı, FV-də *buzov* (1 halda) və *cöngə* (1 halda) zooobrazlarından da istifadə olunur. Rus dilindəki *бык/вол* komponentli 10 FV-dən 3-nün ekvivalenti vardır, 7-si ekvivalentsizdir. Bu freymdə *бык/вол* zooobrazı ilə yanaşı, FV-də *теленек* (2 halda) və *бычок* (2 halda) zooobrazlarından da istifadə olunur.

Azərbaycan və rus dillərində freymlər üzrə FV-lərin say nisbəti:

№	Freymlər	Freymlərdə FV-lərin miqdarı	Ekvivalent FV	Analoji FV	Ekvivalentsiz FV
1	At/Конь	108/33	6	9/1	92/26
2	Qurd/Волк	36/96	16	4/-	16/80
3	İt/Собака	80/37	21	8/-	51/16
4	Eşşək/Осёл	48/14	8	15/-	25/6
5	Pişik/Кошка	24/48	12	³ / ₄	9/32
6	Aslan/Лев	37/4	1	-	36/4
7	Dəvə/Верблюд	33/3	-	7/1	26/2
8	Ayı/Медведь	20/17	11	3/2	6/4
9	Qoyun/Овца	19/15	7	3/-	9/8
10	Keçi/Коза	11/15	2	2/3	7/10
11	Kəl/Öküz/Бык	13/10	3	1/-	8/5
12	Donuz/Свинья	5/17	2	3/3	2/12
13	İnək/Корова	7/13	5	-/2	2/6
14	Dovşan/Заяц	8/6	5	-/-	3/1
15	Tülkü	12/5	5	-/-	7/-

16	Sıçan/Мышь	4/7	1	1/1	2/5
17	Fil/Слон	5/4	1		4/3
18	Çaqqal	7	-	3	4
	Cəmi:	479/349	107	61/17	309/225

Rus və Azərbaycan dillərinin izahlı və frazeoloji lüğətlərindən toplanmış material Azərbaycan dilində 479, rus dilində isə 349 animalistik komponentli FV müəyyənləşdirib qarşılaşdırmağa imkan verdi.

Hər iki dildə FV-lərdə zoobrazların komponent kimi çıxış etməsi, onların işlənmə tezliyi Azərbaycan və Rusiyanın faunasının (at, it, qurd, pişik, qoyun, keçi, inək) nisbi növ yaxınlığı ilə bağlıdır. Qarşılaşdırılan dillərdə zoomorfizmlərin FV-lərdə işlənmə tezliyi eyni deyildir. Azərbaycan dilində ən çox istifadə olunan zoomorfizmlər: at (108), it (80), eşşək (48), qurd (36), aslan (37), dəvə (33), pişik (24), ayı (20); rus dilində ən çox işlənən zoomorfizmlər: волк (96), кошка (48), собака (37), лошадь/конь (33), медведь (17).

Rus dilində *шакал* freyminin olmaması, eləcə də freymlərdə *осёл, лев, верблюд*, Azərbaycan dilində *donuz/свинья*, hər iki dildə *слон/fil, мартышка/обезьяна/теутип* tərkibli FV-lərin sayca az olması bu dillərin etnomədəni şəraiti ilə bağlıdır.

Bu dillərin FV-lərində zoomorfizmlərin birləşmə, başqa zoobrazilərə qarşıqoyma tezliyi eyni deyildir. Azərbaycan dilinin freymlərində qarşıqoymalar rus dilinin freymləri ilə müqayisədə daha tez-tez müşahidə olunur. Məsələn, rus dilinin *осёл, верблюд, слон, лев, козёл, лисица*, freymlərində digər zoobrazilərə qarşıqoymalar, onlarla müqayisələr ümumiyyətlə yoxdur.

Tədqiq olunan vahidlər üzrə statistik məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilində animalistik komponentli FV-lərin tərkibi rus dili ilə müqayisədə daha zəngin və müxtəlif olmaqla yanaşı, sayca da çoxdur. Bundan başqa, lüğətlərin zoonimik freymində animalistik komponentli FV-lər kifayət qədər dolğun təqdim olunmamışdır.

Bir çox lüğətlərdən fərqli olaraq, dissertasiyada zoomorfik freymlər SMİ-lərin tərkibinə daxil edilməmişdir, çünki onlar müqayisə olunduqları üçün məcazi mənaya malik deyillər.

Dissertasiyanın “Zoonimik vahidlərin sözdüzəldici xüsusiyyətləri” adlanan **üçüncü fəslə** törəmə vahidlərin sözdüzəldici vasitə və üsullarının tədqiqinə və onların formal-semantik təşkili prinsiplərinin və zoonimlərdən

düzələn vahidlərin sözdüzəldici modellərinin müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuşdur.

Dilin sözdüzəltmə sistemi dedikdə, sözləri təşkil edən mühüm ünsürlər, onların söz yaradıcılığında rolu, sözdüzəldici strukturunun özü başa düşülür.

Sözdüzəltmə törəmə vahidlərin modelləşdirməsi sahəsi, sözdüzəldici strukturun üsullarının müəyyənləşdirilməsi kimi təyin olunur.

Rus və Azərbaycan dillərinin zoonimik mənalı isimlərlə motivlənmiş törəmə vahidlərinin kontrastiv təhlili bu fəsilə aşağıdakı ümumi nəticələri çıxarmağa imkan verir:

1) Şəkilçi vasitəsilə düzələn törəmə sözlərin sayı rus dilində 710 vahid, Azərbaycan dilində isə 505 vahiddir, yəni Azərbaycan dilində rus dilində olduğundan 205 vahid azdır;

2) Rus dilinin 710 törəmə vahidi aşağıdakı sözdüzəltmə üsulları düzəlmişdir: suffiksleşmə ilə (595 suffiksəl vahid), sözlərin birləşməsi ilə (сложение) (105 birləşmə), önşəkilçilər ilə və önşəkilçi və suffiksin iştirakı ilə (10 vahid). Azərbaycan dilinin 505 törəmə vahidi sözlərin mürəkkəb birləşməsi (405 vahid) və şəkilçiləşmə yolu ilə (100 vahid) əmələ gəlmişdir.

3) Rus dilinin 595 suffiksəl vahidi aşağıdakı nitq hissələrinin iştirakı ilə düzəlmişdir: isimlərin iştirakı ilə – 380 vahid, sifətlərin iştirakı ilə – 170 vahid, fellərin iştirakı ilə – 35 vahid, zərflərin iştirakı ilə – 10 vahid. Azərbaycan dilinin 100 suffiksəl vahidindən 65-i isimlərin, 10-u sifətlərin, 25-i fellərin iştirakı ilə əmələ gəlmişdir.

Bu dillərdə şəkilçi vasitəsilə sözdüzəltmənin statistik təhlili göstərir ki, rus dili üçün suffiksəl sözdüzəltmə daha səciyyəvidir. Bu üsulla rus dilində 595 törəmə vahid, Azərbaycan dilində isə 100 törəmə vahid (yəni rus dilində olduğundan təxminən 6 dəfə az) əmələ gəlmişdir. Araşdırma göstərdi ki, Azərbaycan dilində suffikslər vasitəsilə yaranan zərflər yoxdur.

Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər daha çox sözlərin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Bu üsulla Azərbaycan dilində 405, rus dilində isə 105 (yəni Azərbaycan dili ilə müqayisədə təxminən 4 dəfə az) törəmə vahid əmələ gəlmişdir. Tədqiqat göstərdi ki, rus dilində bu üsulla yaranan mürəkkəb zərflər yoxdur (Azərbaycan dilində 10 mürəkkəb zərf qeydə alınmışdır).

Azərbaycan və rus dillərində mürəkkəb sözlər həm sırf sözlərin birləşməsi (50/25), həm də sözlərin birləşməsinə sözdüzəldici formantların əlavə olunması ilə (270/80), o cümlədən affiksoidlərin birləşməsi ilə (85/10) düzəlir.

Azərbaycan və rus dillərinin törəmə vahidlərində 4 nitq hissəsi iştirak edir: isim, sifət, fel və zərf.

Rus dilində törəmə vahidlər 24 sözdüzəldici tip, Azərbaycan dilində isə 17 sözdüzəldici tip üzrə əmələ gəlir, yəni rus dilində törəmə vahidlərin əmələ gəlmə modelləri daha çoxdur.

Beləliklə, Azərbaycan və rus dillərində zoonimik törəmələrin sözdüzəldici tipləri onların formal-semantik təşkili prinsiplərinin əks etdirir.

Tədqiqat aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə əsas verir:

Zoonim komponent SMİ-lər, FV-lər və sözdüzətmənin strukturunda çox mühüm, dominant rol oynayır. O, tədqiq olunan vahidlərin semantik özünəməxsusluğunu şərtləndirir.

Zoonim komponentli SMİ-lərin semantik və struktur cəhətdən mütəşəkkilliyi onların oxşar struktur-qrammatik qruplarda birləşməsində təzahür edir.

Tərkibində zooleksem olan SMİ-lər və FV-lər qiymətləndirici semantik vahidlərdir. Onlar zoonimin antropomorfizmində əks olunmuş məcazi yenidən mənalandırma ilə səciyyələnir.

SMİ-lər müqayisə əsasında formalaşır. SMİ-lərin sintaktik strukturunun özünəməxsusluğu zoonim komponent və müqayisə bağlayıcısı ilə şərtlənir.

Zoomorfizmlərin milli özünəməxsusluğu SMİ-lərin və freymlərin kontrastiv təhlilində üzə çıxır. Qarşılaşdırılan dillərin zoomorf sistemlərində yalnız bir dilə (rus və ya Azərbaycan dilinə) məxsus zoometafora və FV-lər də müşahidə olunur.

Leksika, frazeologiya və sözdüzəltmədə möhkəmlənmiş zoomorf leksika dünyanın dil mənzərəsinin mühüm qatı kimi dil və mədəniyyət daşıyıcılarının dünyanı dərk etməsinin özünəməxsus təzahürüdür.

Zooleksikanın hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsi, bu sahədə universal xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi mədəniyyətlərarası kommunikasiya üçün də mühümdür.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin dərc olunmuş aşağıdakı məqalələrində əksini tapmışdır:

1. Фразеологические единицы с анималистическим компонентом *At/Конь* //Dil və Ədəbiyyat jurnalı. 2009, c.45-49.

2. Фразеологические единицы с анималистическим компонентом *Aslan/Лев* // Elmi xəbərlər. №2, 2011, c.155-158.

3. Зообраз *верблюд/dəvə* в мифах и фразеологизмах азербайджанского и русского языков // Dil və Ədəbiyyat jurnalı. 2(78), 2011 с.58-60.

4. Фрейм *осел/eşək* в мифологии и фразеологических единицах русского и азербайджанского языков // Русский мир и русское слово в межкультурном пространстве. Türkiyə, İstanbul. Fatih universitesi (Konfransın materialları) (25-27 may 2011). с.216-219.

5. О словообразовательных особенностях суффиксальных единиц с зоонимическим значением в русском языке // Elmi Xəbərlər. №1, 2012, с.63-68.

6. О словообразовательных особенностях производных единиц с зоонимическим значением в азербайджанском языке // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. №1, 2012, с.60-63.

7. Зообраз *кошка/pişik* в мифологии и фразеологических единицах русского и азербайджанского языков // III Международная научно-практическая конференция «Русский язык и культура в зеркале перевода». 25-29 апреля 2012 г., г.Салоники (Греция). Организована Высшей школой перевода (факультет) Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова. 2012, с.343-348.

8. Зооморфная метафора как способ образной характеристики человека (на материале русского и азербайджанского языков) // Вестник. Серия 22. Теория перевода №3, 2013 (июль-сентябрь), с.121-128.

**Comparative study of zoonyms
in Russian and Azerbaijani languages**

Summary

The theme of the scientific thesis is a comparative study of zoonyms in Russian and Azerbaijani languages. The research work consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography. The goal of the thesis is to investigate usage area of zoonyms in two different type of languages. The introduction describes scientific novelty, the theoretical and practical significance, purpose and objectives, the research methods and the structure of the thesis.

The first chapter of the thesis "Zoomorphic metaphor as a way shaped the characteristics of a person" dedicated to zoomorphic metaphor in Russian and Azerbaijani languages, reflecting cultural and national representation of the studied languages. The objective of this chapter is to identify and describe the stability of Comparative Turns semantic classification of Sustainable Comparative Turnover on emotionally-estimated characteristics of people. Here is identified the structural features of the Sustainable Comparative Turnover, depending on the lexical and grammatical characteristics of structures (verbal, adjectival and substantive types).

The second chapter is entitled "phraseological units with animalistic components. "The aim of this chapter is to compare the phraseological units, which include the names of animals (terrestrial mammals) in Russian and Azerbaijani languages and distinguish among them: a) similar; b) having analogues in both languages; c) non-equivalent types.

In the description of the national-cultural identity of phraseology with animalistic components was used concept as a "frame". The object of the study was terrestrial animals (mammals).

The third chapter of the thesis was devoted to word-formation features zoonimic units. The objective of this chapter was to study the head means and methods of word derived units from zoonyms, to make comparative analysis of derived units of the Russian and Azerbaijani languages, motivated nouns zoonimic value.

In the end of every chapter summarized the results of the study.

In conclusion, our study allowed to state that the estimated value is one of the important components of the national language picture of the world, to identify a evaluation feature of the two different nations, and thus to establish the specificity of Russian and Azerbaijani languages; as well as reveal their derivation models.

All-round and in-depth study of the specifics of the national and universal in Russian and Azerbaijani zoonyms, in our view, contributed to the identification and creation of cross-cultural communication.

Çapa imzalanıb: 27.08.2015.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: *mutarjim@mail.ru*

